

CASTELAO E A LOITA POLA CONFORMACIÓN DUNHA PROSA GALEGA

Mª TERESA LOPEZ E XOSE Mª DOBARRO
Universidade de Santiago

Neste congreso hai un apartado dedicado ao Castelao escritor, máis concretamente, á obra literaria de Castelao. Entendemos que é unha magnífica oportunidade para afrontar, sen medos, aspectos que se referen a unha literatura marxinal, da que sempre, como diría Joan Fuster hai que falar con "una punta de pasió".

É obvio, xa que logo, que se imos falar dun Castelao escritor é porque escribeu, porque fixo literatura, naturalmente galega.

Sen entrarmos a facer disquisicións acerca das condicións que se teñen que dar para que alguén poda ser considerado escritor (literato), a lectura da bibliografía existente sobre esta faceta de Castelao lévanos, de entrada, a plantexármolos algúns interrogantes ao respecto:

- se Castelao foi realmente un escritor con conciencia de tal
- se esta conciencia, de tela, implicaba un "querer ser" tal, isto é, un traballo literario constante
- se este traballo, de habelo, obedecía a contribuir a unha causa, a da creación dunha prosa literaria galega
- se os seus contemporáneos vian nel un escritor
- ...

Anticipemos, xa, unha resposta.

Para nós, o que nos prosistas galegos anteriores foi un traballo meramente "anecdótico", en Castelao converteuse nalgo consustancial. Esta consustancialidade -esencialidade- radica en que o noso escritor actúa dentro do nacionalismo galego organizado, ao que se incorpora, como todos os presentes saben, desde os seus inicios. O incipiente nacionalismo tiña como un dos seus principais obxectivos a utilización do galego en todos os ámbitos. Non é de extrañar se temos en conta que se organizou ao redor das "Irmandades dos Amigos da Fala". Pero a "fala" non era só fala, tiña que ser tamén escrita, tiña que ser tamén literatura. Para os primeiros nacionalistas, cremos, era evidente que a literatura axudara a conformar nacións (estados), así como que as únicas literaturas que se recoñecen como tais tiñan unha íntima vinculación cos estados (que non nacións). En consecuencia, Galiza, que non era un estado pero si unha nación, tiña que posuír unha literatura, unha literatura que tiña que ser dona de si mesma, universal, entendendo por tal unha literatura non subsidiaria, nen das circunstancias sócio-políticas inmediatas (¿panfletaria?) nen das correntes máis "modernas". Había que dotar

a Galiza dunha literatura funcional: lexíbel e interesada. Unha literatura que á vez criase lectores e incidise socialmente.

Repasando a historia vemos como a literatura galega en 1919 (ano en que as páxinas de *A Nosa Terra* recollen a primeira entrega literaria de Castelao) só tiña unha presenza "significativa" na poesía, aínda que tamén houbera intentos de levalo á prosa e ao teatro. Se non callara nestes xéneros, está claro que non era por unha incapacidade do idioma. Érao por unha falta de demanda dos habitantes do país; ben por un analfabetismo funcional (e non só), ben por xa ter as súas necesidades social-literarias cobertas (por suposto, en español).

O galego, como as sardiñas para os xeiteiros, fuxira.

Pero como os xeiteiros, que querían seguir comendo (vivendo), se afixeron á nova situación, os nosos escritores, como Castelao, procuraron novas artes.

Enfiando. Cuestionábase se Castelao podía ser considerado literato desde diferentes perspectivas. Vexamos de dar respostas.

Con relación á primeira cuestión, digamos que é moi pouco o que Castelao fala de si mesmo como escritor. Cando o fai é referíndose a este seu labor como "secundario", ou ben movéndose nos tópicos da "falsa modestia". Non doutra maneira hai que entender afirmacións como a de querer ser "un aventureiro das letras" ("A carón da natureza") ou falar dos seus "soaces literarios" ("Limiar" de *Retrincos*).

A respecto da segunda, é indubitable que Castelao realizou un traballo literario constante, que se manifesta en sucesivas entregas e re-escrituras, entre 1919 e 1934; como se pode comprobar no cadro que adxuntamos. Tanto é así que en determinados momentos (p.e. a súa colaboración literaria en *El Pueblo Gallego* nos anos 1926 e 1927, a práctica totalidade do que logo sería o segundo libro de *Cousas*) foi, moi probablemente, profesional das letras.

Isto non quere dicir que o esencial da súa escrita non estivese ao servizo da recuperación da prosa literaria galega. Non é casual que a súa narrativa se dé a coñecer pouco despois da I Asamblea de Lugo, onde se definiu o primeiro proxecto político para Galiza. Tamén non o é que, definitivamente, deixo o labor literario pouco antes do seu primeiro desterro. Daquela había outras cousas máis urxentes polas que loitar.

Que os seus contemporáneos o vian como escritor, e ademais "bon", está máis que claro na unanimidade con que o xulgan as persoas máis dispares, en diferentes anos e situacións. Citemos algún exemplo. Para Joaquín Pesqueira ("Castelao y el humorismo gallego", *Faro de Vigo*, 16/5/1926) hai que sinalo "de golpe, por derecho propio, a la cabeza de los escritores gallegos que emplean para su expresión el idioma vernáculo"; para Risco (reseña, sen nome, ao segundo libro de *Cousas* aparecida en *Nós*), é "un grande escritor" e Fernández Flórez ("El Gandhi gallego", en *Acotaciones de un oyente*, 1931) pensa que "podría ser también, si se lo propusiera, uno de nuestros primeros literatos" (referido a españois).

En definitiva, cremos que Castelao non só foi escritor senón que tamén loitou por selo, e a loita foi un dos componentes dun proxecto global no que estaba a participar, e moi activamente. Como apoiatura citemos un anaco do *Sempre en Galiza*:

"O ano 1916 xurde o movemento nacionalista, iniciado pol-as "Irmandades da Fala". Os galeguistas saen da cidade para falaren aos aldeáns no seu propio idioma e ao mesmo tempo infítranse nas camadas burguesas. Publícase a revista "Nós" -órgao da cultura galega- e o boletín "A Nosa Terra" -órgao político dos galeguistas-. Créase a editorial "Céltiga" no Ferrol, a "Lar" na Cruña e a "Nós" en Compostela. Publícanse unhas catrocentas obras literarias, que consolidan e fixan a unidade do idioma (...) Así n-estes derradeiros anos, prodúxose a máis completa eclosión da cultura galega,..." (pp. 106-107 da ed. de Akal).

Se o citamos é porque Castelao participou, curiosamente, coas súas prosas en todas estas empresas, neste labor colectivo. É un compromiso ao que había que unir a calidade; calidade que só se pode obter dunha constante revisión, dun pulimento. Castelao, como todo grande artista, sempre tivo isto presente, que non había produtos casuais, e podería ter dito o que pensaba Lorca (que como Castelao tamén sufriu a represión fascista e a utilización postmortem):

"...sí es verdad que soy poeta por la gracia de Dios -o del demonio-, también lo es que lo soy por la gracia de la técnica y del esfuerzo, y de darme cuenta en absoluto de lo que es un poema".

Esta consciencia de que nada era resultado da gracia divina exclusivamente, de que todo esixe un esforzo complementario maniféstase na constante re-elaboración, re-escritura, de grande parte da súa prosa.

Se así explicitado isto non é novedoso, porque xa Alvarez Blázquez deixou dito que "Castelao foi home moi preocupado pola forma, sempre aguilloado por un afán de perfeccionamento na súa obra literaria" ("*Limiar*" a *Cousas, terceiro libro*) e Paz Andrade que "Escribía e redescibía cada peza, senón cada cuartela, cantas veces o esixía o seu canon autocrítico" (*Grial*, nº 71), até o presente non se ten afondado nesta cuestión.

No xa citado cadro adxunto recollemos a obra narrativa breve de Castelao, acompañada das redaccións previas de cada prosa que coñecemos. Absolutamente todas estas redaccións previas presentan diferencias, en maior ou menor medida, a respecto da versión definitiva.

Permítasenos unha paréntese. Resulta sorprendente que o labor editorial feito sobre a obra de Castelao se reduza á rentabilidade económica da reedición, con deturpacións incluídas, e nunca se intentase levar adiante unha edición crítica (necesidade xa apuntada hai once anos por Alvarez Blázquez no xa mencionado "*Limiar*").

Dentro dos límites que unha comunicación impón imos exemplificar como Castelao loitou pola creación dunha prosa literaria galega, esforzándose, nun constante traballo de re-elaboración, até chegar ao que para el eran, se cadra, produtos literarios de calidade. Escollemos un dos relatos de *Retrincos*, "Peito do lobo" por varias razóns:

- porque con este relato apareceu publicamente o Castelao narrador
- porque *Retrincos*, impreso no Nadal de 1934, foi a súa despedida como escritor de creación

- porque coñecemos catro versións diferentes e con significativas variantes entre a primeira e a última
- porque ofrece moitas posibilidades para demostrar o interese, ao que xa nos temos referido, de Castelao por mellorar a súa propia obra á par de contribuir a enriquecer a do seu país.

As catro versións aludidas son as de *A Nosa Terra* (1919), *Galicia* (1924), *Nós* (1929) e *Retrincos* (1934). Se facemos unha confrontación, sen entrar en análise profundas, que non veñen ao caso, podemos salientar o seguinte:

- a versión inicial é radicalmente diferente das outras tres
- as diferencias, canto ao desenvolvemento da materia narrativa, que presentan as versións de *Galicia* e *Nós* son mínimas
- entre a redacción final e a do ano 29 só se poden apreciar matizacións estilísticas, fundamentalmente de carácter léxico-semántico.

En resumo, a versión definitiva, en embrión, está xa no texto aparecido en 1924 no xornal *Galicia*. En consecuencia, cinxirémonos a confrontar someramente a primeira e a última versión, sen deixar de lado a importancia das outras.

O primeiro que se ve é que o texto inicial é máis extenso. Para chegar ao final hai un proceso de elaboración que pasa por unha depuración ou eliminación daqueles elementos que o autor considera superfluos, en aras dunha economía narrativa.

Ao tempo, hai unha re-estruturación do relato que leva aparelado un novo equilibrio da narración. Así o demostran as modificacións que se introducen co obxectivo de intensificar o final, en detrimento do que podemos considerar o núcleo, a saída do cabezudo. En certa forma, a versión definitiva do relato fíxose en función do final (como moi acertadamente ten subliñado o profesor Carballo Calero na súa análise de *Retrincos* como produto definitivo): resaltar o paralelo entre a decadencia de Peito de lobo e o seu "irmanciño". Isto é tanto así que hai dúas significativas introducións, xufcios do narrador, que o explicitan:

"Dende entón o meu amigo considerouse un pouco inmortalizado" e "Coma se nacesse destinado a ser unha cabeza grande de cartón, Peito de Lobo ollaba no cabezudo a súa forteza pasada, a súa esvaída popularidade".

Ademais, obsérvase a intención de distanciar a primeira persoa narrativa, de impersonalizar, nalgunha medida, o relato, através da eliminación de elementos que identifiquen autor e narrador (intención tamén presente nalgunhas das "cousas"). Suprímese a referencia á súa faceta de caricaturista ("...n'aquel tempo d'a miña mocidade artística aínda íña n'os palotes d'a caricatura"), p.e.

Apréciase, tamén, un claro intento de interesar ao lector na historia que se fai patente na progresiva dosificación de elementos narrativos. Así, na primeira redacción xa no inicio declara o rasgo físico identificador do protagonista, o nariz, mentres na versión definitiva en principio só se nos di que Peito de Lobo era "o tipo máis laido da vila" e con posterioridade sabemos do seu "defeito" de forma directa, através do parlamento da súa muller.

Non deixando de lado as outras dúas versións (a de *Galicia* e a de *Nós*), se as confrontamos coa versión definitiva vemos como as variantes son, sobre todo, substitución sinonímica ("o que máis mal lle pareceu" / "o que máis o magoou"; "como" / "semellante a"); correccións lingüísticas -sintoma do afán de criar un galego literario e uniforme ("destinado" / "destinado" -aínda que este concreto exemplo hoxe poda parecernos desacertado) ou modificacións puramente aclaradoras ("fomos a tomar un neto" / "quedamos amigos").

Pero aínda hai máis. Se comparamos as versións do '24, '29 e '34, observamos como a primeira delas presenta semellanzas léxicas coa última fronte á intermedia (p.e. "laido" / "feo", "papei" / "pasei").

A revisión e a escolloa son evidentes.

Como conclusión, estamos convencidos de que tras uns anos de "palotes na literatura" Castelao conseguiu unha prosa de seu, e xa en data temperá (ao redor de 1924), aínda que non deixou de pulila, limala, melloralala. Concluimos isto porque desde que definiu e conformou un estilo propio, unha forma de facer literatura galega, as variantes rexistadas entre sucesivas entregas dunha mesma peza narrativa son mínimas. As sustanciais foron todas anteriores.

1922 *Un ollo de vidro. Memorias dun esquelete* <- 1920 *Humorismo. Dibujo humorístico, Caricatura.*

1926 *Cousas* (Primeiro libro)

A carón da Natureza <- 1919 *Arte e galeguismo.*

<- 1921 "Na mesa de pedra..." (con debuxo), *Nós*, nº 6.

A Marquesiña

A aldea esquecida <- 1920 "Foi que n-unha noite moura...", *Nós* nº 3.

Os cruceiros <- 1923 "Reparáchedes nos nosos cruceiros...", *Nós*, nº 17.

O Rifante <- 1924 O Rifante, *Céltiga*, nº 6.

A Procesión <- 1919 Contos de Castelao. Lembranzas, *A Nosa Terra*, 25/7.

A Ponte Vella

Martiño

Un casamento <- 1924 Contos de Castelao. Un casamento, *Galicia*, 17/8 (sen debuxo) <- 1919 Contos de Castelao. Cousas da vida, *A Nosa Terra*, 5/9 (sen debuxo).

A Dona Encantada <- 1924 Contos de Castelao. A dona encantada, *Galicia*, 28/9 (sen debuxo).

Novela <- 1924 Contos de Castelao. Novela, *Galicia*, 14/9 (sen debuxo) <- 1922 Novela, *Nós*, nº 9 (sen debuxo).

O alquilador <- 1924 O alquilador, *Céltiga*, nº 7.

Na vellez

A Siña Sinforosa

O Profundador <- 1925 O Profundador, *Céltiga*, nº 11.

A tola do monte ← 1920 "-Éralle unha rapaza bonita...", *Nós*, nº 2.
O Aparello dos Apóstolos ← 1925 Cousas da vida. O aparello, *Céltiga*, nº 9 ← 1919 Contos de Castelao. O aparello dos apóstoles, *A Nosa Terra*, 25/9 (sen debuxo).

O ichaviño ← 1925 Contos de Castelao. O ichaviño, *Galicia*, 8/2 (sen debuxo).

Os nenos

1929

Cousas (Segundo libro)

Si eu fose autor ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 10/4.

Esa fiestra non é un ollo da casa ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 21/11.

Foi por seguil-os mandados d'un amor ← 1927 Cousas da vida, *Céltiga*, nº 60 ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 17/4.

Chegou das Américas un home rico ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 5/6.

No mar había un afogado ← 1927 Cousas da vida, *Céltiga*, nº 61 ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 23/1.

A vella non para de gabal-a sua felicidade ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 20/2.

Manter un animal para comel-o ← 1927 Cousas da vida, *Céltiga*, nº 57 ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 4/11.

Xa van alá moitos anos ← 1927 Cousas da vida, *Céltiga*, nº 66 ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 29/5.

Unha rua nun porto lonxano ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 8/5.

O vello "Saramaguiño" ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 19/12.

Semellante òn frade de madeira ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 6/3.

O burro non bulía nin chisco ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 28/11.

O pai de Migueliño ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 17/10.

Romualdo era un home "fino" ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 22/5.

Nunha Eirexa da montaña ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 9/1.

O fillo de Rosendo ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 26/12.

Era un nenino de manteiga ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 16/1.

Don Froitoso ← 1927 Cousas da vida, *Céltiga*, nº 65 < - 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 27/2.

Amigo meu ← 1927 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 13/3.

Esta morea de pedras e tellas ← 1926 A vella Fanchuca, *Nós*, nº 31 (sen debuxo).

O bruxo da montaña ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 31/10.
Doña Florinda ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*, 24/10.
Dende a fiestra da torre ← 1926 Cousas da vida, *El Pueblo Gallego*,
12/12.
Ese rapaz saído das miñas lembranzas ← 1926 Cousas da vida, *El
Pueblo Gallego*, 9/11.
O señor Antón ← 1927 Cousas da vida, *Céltiga*, nº 69 ← 1927 Cousas
da vida, *El Pueblo Gallego*, 10/7.
Vou contarvos un conto triste ← 1926, Cousas da vida, *El Pueblo
Gallego*, 5/12 (sen debuxo).

1934 *Retrincos*

O segredo ← 1929 O segredo, *Nós*, nº 43 ← [Datado en 1909]
O inglés ← Datado en 1914
Peito de lobo ← 1929 Peito de lobo, *Nós*, nº 43 ← 1924 Contos de
Castelao. Peito de lobo, *Galicia*, 24/8 ← 1919 Contos de
Castelao. Peito de lobo, *A Nosa Terra*, 25/7 ← Datado en
1918.
O retrato ← 1929 O retrato, *Nós*, nº 43 ← Datado en 1922.
Sabela ← Datado en 1934.